

Als Cleopatra's neus korter was geweest...

'De neus van Cleopatra: als hij korter was geweest, was heel het aanschijn van de aarde veranderd,' verklaart Blaise Pascal (1623-1662) in *Pensées* 162. De uitspraak gaat terug op de antieke traditie dat Cleopatra haar charmes succesvol had uitgespeeld tegen Julius Caesar en vervolgens Marcus Antonius, maar dat Octavianus (Augustus), de volgende generalissimus die in Egypte verscheen, afknapte op haar ontegenzeggelijk forse kokkerd. De neus van Cleopatra is gaan staan voor de rol van toeval in de geschiedenis: wat als...? Het bedrijven van die 'counterfactual history' is een dankbare activiteit voor in de klas.

Ik mocht een college 'counterfactual history' geven in een cursus historiografie aan een Nederlandse universiteit die genoemd is naar iemand die niemand kent.¹ Ik toonde aan dat op heel wat momenten in het verleden de gebeurtenissen een volkomen andere loop hadden kunnen hebben. In hun verklaringen zijn historici geneigd om duidelijk te maken dat het zo en niet anders moest gaan, maar dat is vaak pedante wijsheid achteraf. Mijn belangstelling van een alternatief geschiedverloop werd indertijd (1997) gewekt door Niall Fergusons *Virtual History*.² Daarin worden allerlei alternatieve scenario's beschreven, zoals: zou de Vietnamoorlog een heel ander verloop hebben gehad als Kennedy de moordaanslag van 1963 had overleefd? Met een vloed van argumenten wordt aangetoond dat de Verenigde Staten al te diep in het moeras vastzaten, zodat zijn strategie niet wezenlijk anders zou zijn geweest dan die van Lyndon B. Johnson.

Wat als Hitler wél vermoord was?

Nu zijn aanslagen die wel of net niet lukken, een kwestie van toeval. Natuurlijk staat het speculeren vrij. Zou de Tweede Wereldoorlog zijn verhinderd als de vernuftige aanslag op Hitler door Georg Elser van 8 november 1939 in de Bürgerbräukeller gelukt was?³ Of als Von Stauffenberg op 20 juli 1944 de tweede tas met explosieven gewoon had meegenomen in plaats van die achter te laten omdat hij met zijn gehavende, overgebleven linkerhand het tijdmechanisme niet kon instellen? Hij had als ervaren militair toch moeten weten dat de tweede tas ook zou ontploffen. Dit geval van 'wat als?' laat wel de gedachtegang toe dat de geschiedenis een ander verloop zou hebben gehad.

Waarschijnlijk was het westelijk front ingestort, al zou de berekening dat de westelijke geallieerden zich dan aan de kant van de Wehrmacht zouden scharen om gezamenlijk de bolsjewieken

Anton van Hooff is historicus.

Von Stauffenberg (geheel links) tijdens een onderhoud met Hitler. Bron: Bundesarchiv.

te stuiten, niet zijn opgegaan. Een democratisch Duitsland zou niet zijn ontstaan. Von Stauffenbergs laatste woorden bij de executie op de binnenplaats van het Bendlerblock zeggen genoeg over zijn instelling: 'Es lebe das heilige Deutschland!' Het land zou echter zeker niet aan de volledige capitulatie zijn ontkomen; daarvoor waren de geallieerden te vastbesloten. Wel zou een nieuwe dolkstootlegende zijn ontstaan: 'Had Hitler de verraderlijke aanslag overleefd, dan hadden we de *Endsieg* wel behaald...' Per slot van rekening is de feitelijke afloop van de oorlog toch maar de beste geweest, hoewel in het laatste oorlogsjaar evenveel mensen stierven als in de voorafgaande jaren. Duitsland moest na de *Stunde Null* opnieuw beginnen, 'Auferstanden aus Ruinen und der Zukunft zugewandt,' zoals het volkslied van de DDR ooit begon. ▶

¹ Nijmegen is daarmee uniek in de wereld; de meeste medewerkers, laat staan de studenten, hebben geen benul dat hun academie vernoemd is naar een onbenullige heilige Sint-Radboud uit de negende eeuw. Zich nog langer 'katholiek' noemen, werd begin deze eeuw opeens als afstotend gezien.

² Ferguson heeft zich ontwikkeld tot een uitgesproken rechtse figuur in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. In 2001 trouwde hij met Ayaan Hirsi Ali.

³ Daar herdachten de nazi's jaarlijks de mislukte coup van 1923. Elser had de aanslag zorgvuldig voorbereid. Op 9 april 1945 werd hij in Dachau vermoord. Veel later dan de aristocratische Von Stauffenberg en de modelkatholiek van *Die weiße Rose* heeft deze proletariër erkenning gekregen. Toen verscheen er ook een postzegel met zijn portret en het motief dat hij voor zijn daad opgaf: 'Ich hab den Krieg verhindern wollen.'

Wilhelmina, rond 1942. Bron: Library of Congress.

Britse aarzeling

Veel interessanter dan kogels en bommen die al of niet effect hadden – ook voor een klassen-discussie – zijn de gevallen waarin echt gekozen moest worden uit alternatieven. In Fergusons bundel wordt de aanloop van de Eerste Wereldoorlog als voorbeeld genomen. Het Britse kabinet aarzelde om troepen naar het continent te sturen, ook al omdat de landmacht in tegenstelling tot de Royal Navy niet veel voorstelde – de verliezen onder het vrijwilligersleger waren dan ook verschrikkelijk. Wat als Frankrijk er alleen had voorgestaan? Dan zou het Schlieffenplan zijn geslaagd en het Franse leger in de tang zijn genomen, als in een tweede Cannae. Waarschijnlijk was er dan een Europese eenheid gedomineerd door het Duitse keizerrijk uit de bus gekomen, terwijl *Britain ruled the waves*, in een soort brexit avant la lettre.

Nog een voorbeeld van een beslissingsmoment met voorspelbare consequenties: wat zou er gebeurd zijn als Hitler niet zo gretig na Pearl Harbor in december 1941 de Verenigde Staten de oorlog had verklaard?⁴ Waarschijnlijk zouden de Verenigde Staten dan militair de prioriteit hebben gegeven aan de oorlog in de Grote Oceaan, zodat nazi-Duitsland vooralsnog de vrije hand kreeg in Europa. De Russische oorlogswals, niet gesteund

door de Amerikaanse levering van oorlogsmateriaal, zou langzamer, maar onafwendbaar nazi-Duitsland hebben plat gekregen. Tot hoe ver laat zich alleen maar raden, de Rijn, het Kanaal? Ten slotte mijn favoriete, maar zeer grimmige casus.⁵ Zou de Sjoah in Nederland minder vernietigend zijn geweest als Wilhelmina en de regering in mei 1940 in het land waren gebleven?⁶ Nog enkele weken tevoren had Wilhelmina verklaard dat een Oranje onder geen beding zijn of haar

‘Wat zou er gebeurd zijn als Hitler niet zo gretig na Pearl Harbor de Verenigde Staten de oorlog had verklaard?’

post verliet. Stel je voor dat Wilhelmina dagelijks door het bezette Den Haag had gefietst, net zoals koning Christiaan X iedere dag te paard een ritje door Kopenhagen maakte om zijn volk een hart onder de riem te steken. Het is bekend dat Hitler Nederland net als Denemarken en België ‘slechts’ militair wilde bezetten. In Denemarken bleef het binnenlands bestuur intact. In 1943 werden zelfs nog verkiezingen gehouden, waarbij de fascistische er niet aan te pas kwamen. Burgemeester Monchy van Den Haag vroeg aan de eerste de beste Duitse officier die hij in de meidagen van 1940 ontmoette – toen nog ongewis was wat er met Nederland zou gebeuren – wat ‘ze’ met de Joden gingen doen. ‘Niets,’ was het antwoord, dat was immers een binnenlandse zaak.

Toen Nederland door de vlucht van regering en Wilhelmina redde-, rede- en radeloos werd overgeleverd, met slechts de instructie aan de ambtenaren om de bevelen van de bezetter nauwgezet uit te voeren, was het niet moeilijk voor rijkscommissaris Seyss-Inquart en zijn trawanten het bestuursapparaat snel in hun greep te krijgen. Denemarken verkreeg een cruciaal uitstel van de Jodenvernietiging. Het kon waarnemen wat er elders met Joden in Europa gebeurde. Bovendien waren er Duitse militairen die niets moesten hebben van de *Endlösung*. Zij seinden de Deense autoriteiten bijtijds in dat op 1 oktober 1943 de grote razzia zou plaatsvinden. In samenspel tussen het Deens gezag en de ondergrondse werden zeventuizen (volgens andere berichten achttuizen) Joden in de laatste dagen van september over de Sont naar Zweden gezet. Het resultaat was dat 98 procent van de Deense Joden overleefde, tegenover de beschamende 25 procent van Nederland. Ook België, waar de koning bleef en alleen een militair bestuur kwam, heeft een aanzienlijk hoger percentage Joden weten te behouden: 45 procent.

Natuurlijk zijn er allerlei verschillen, die in een (klassen)discussie aan de orde zullen komen: het

⁴ Dat hij dat uit loyaliteit aan bondgenoot Japan op grond van het Anti-Kominternpact van 1936 deed, is ongeloofwaardig, gezien het feit dat het Molotov-Ribbentrop-pact van 1939 zonder scrupules het verdrag schond.

⁵ Geïnspireerd door Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen* (1997, laatste druk 2014).

⁶ De Hebreeuwse term Sjoah, vernietiging, is verre te prefereren boven Holocaust. Afgeleid van het Griekse *holokaustos* (*thusia*), totaalverbrandingsoffer, suggereert het dat het om een vuurdood gaat en als offer toch nog iets goeds heeft opgeleverd.

veel kleinere aantal Joodse burgers in Denemarken; de geografische omstandigheden (maar in Noorwegen, waaruit veel Joden van de nog kleinere gemeenschap dan de Deense nog naar Zweden konden vluchten, overleefde toch maar 55 procent); de Nederlandse naïviteit van de ambtenarij, terwijl de Belgen in de Eerste Wereldoorlog hun ervaringen met een Duitse bezetting hadden opgedaan; het perfecte bevolkingsregister en persoonsbewijs, enzovoort.

Het gaat natuurlijk niet aan Wilhelmina de schuld te geven van het 'succes' van de Sjoah in Nederland, maar we hebben hier wel een geval waarbij een beslissing de loop van gebeurtenissen bepaald heeft. Dus de vraag 'wat als?' is legitiem en zet aan tot discussie en denken over de willekeurigheid van historische processen.

De neus

Cleopatra's neus was natuurlijk een toevalsfactor. Om die te voorkomen had het vorstenhuis der Ptolemeëen, dat na Alexander de Grote over Egypte heerste, een verstandiger huwelijkspolitiek moeten bedrijven. Maar tot en met Ptolemaios XII waren huwelijken tussen broer en zus geen uitzondering. Daardoor was het gewraakte lichaamsdeel alleen maar markanter geworden, net zoals bij de Habsburgers de kinnebakken wanstaltige vormen aannamen. Maar goed, wat als zij een lieflijk wipneusje had gehad en Octavianus wel van haar was gecharmeerd? Heel waarschijnlijk is dat overigens niet. Zij was met haar 38 jaar na vier bevallingen vast niet meer de frisse jonge vorstin die zich in 31 aan Caesar gaf. Hoewel er veel romantiek is aangenomen, handelden beiden toen uit staatkundige overwegingen. Hij paste het recht van de veroveraar toe, zij was eropuit met haar bedpolitiek het Ptolemeënrijk en haar koningschap overeind te houden. Caesar heeft nooit hun gemeenschappelijke zootje geëcht en tot zijn erfgenaam aangewezen. Zijn officiële naam was Ptolemaios XV – nummer veertien was Cleopatra's jongere broer en echtgenoot – maar hij werd Caesartje, Caesarion, genoemd.

'Zijn officiële naam was Ptolemaios XV, maar hij werd Caesartje, Caesarion, genoemd'

Anders was het met de drie kinderen die zij met Marcus Antonius kreeg. Bij de donaties van Alexandrië kregen de peuters, door Marcus Antonius als de zijne erkend, koninkrijken in het oosten toebedeeld. Deze verkwanseling van Romeins machtsgebied werd door Octavianus gewiekt uitgespeeld in zijn propagandaoffensief. Door het 'huwelijk' met Cleopatra werd zijn zus Octavia, die met Antonius was getrouwd, diep gekwetst.⁷ Zo toonde Antonius helemaal in de ban te zijn van die oosterse del. Hij, Octavianus, daarentegen wierp zich op als de verdediger van de *romanitas* en wreker van de eer van zijn zus. Het zou dus politiek onwijs zijn geweest om als derde Romeinse generalissimus voor de bijl te zijn gegaan. Als hij Cleopatra van eigendoding had weten af te houden – om haar te bewaren voor zijn triomftocht in Rome – en het recht van veroveraar had doen gelden, zou hij net zomin als Caesar zich door hartstocht hebben laten meeslepen; in de jaren van zijn opgang naar de macht was Octavianus ijselijk berekenend. Bloedbaden markeerden de jaren tot 31 v.Chr. Het toeval wilde dat hij daarna in een lang regime zich kon stileren als de genadige bringer van de Romeinse Vrede. Er is aan die fameuze neus heel wat historisch denken op te hangen. ■

7 In een 'mannenbrief' schreef Marcus Antonius aan Octavianus: 'Wat heeft je zo veranderd? Dat ik een koningin binnenga? Ze is wel mijn wettige vrouw. Ben ik er soms nu pas mee begonnen of niet al negen jaar geleden? Ga jij alleen bij Livia naar binnen? Het zou me verbazen dat je, als je deze brief leest, het al niet bij Tertulla of Terentilla of Rufilla of Salvia Titisenia of allemaal tegelijk bent binnengegaan. Doet het er soms toe, waar en in welke vrouw je loost?'

Cleopatra, schilderij van Pierre Olivier Joseph Coomans (1877).